

ТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

М. В. Костицький, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України

ПИТАННЯ ПРО МЕТОДОЛОГІЮ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Проаналізовано питання методології психологічної науки, зокрема діалектичної, висловлено міркування про потребу поліметодологічного підходу у психологічному пізнанні.

Ключові слова: психологічне пізнання; методологія; діалектика; синергетика; системність.

Питання методології науки, у тому числі психологічної, нині дещо втратили актуальність. Хоч більшість учених-теоретиків у монографіях, підручниках, навчальних посібниках, статтях широко вживають термін “методологія”, не кажучи вже про кандидатські й докторські дисертації, у яких методологічна частина просто є обов’язковою.

В українській психології проблеми методології аналізували І. Бех, Л. Бурлачук, В. Зеньківський, І. Зязюн, О. Киричук, Г. Костюк, О. Кульчицький, С. Максименко, В. Моляко, В. Моргун, В. Рибалка, В. Романець, О. Скрипченко, О. Ткаченко, Ю. Трофімов та ін.

За радянських часів проблематика методології психології була вельми актуальна. Їй присвячено ґрунтовні розроблення Б. Г. Ананьєва, О. А. Буділової, О. М. Леонтьєва, Б. Ф. Ломова, А. В. Петровського, С. Я. Рубінштейна, К. В. Шорохової та ін.

Проте, як зазначено вище, нині маємо методологічний “голод” у психології. Їй хіба що присвячено кілька значних праць професора В. Рибалки, навчальні посібники підготовлено за

редакцією члена-кореспондента НАПН України Ю. Трофімова, професора М. Корольчука та ін. [1; 2].

Уважаю, що вихід у світ останніх двох праць зумовлено, швидше, не епістемологічними, а дидактичними потребами – студентам-психологам читається курс методології психології і тому їх треба було забезпечити хоча б мінімальним посібником з цієї дисципліни. Видано також конспекти лекцій, які мають локальне чи регіональне поширення, але ґрунтовних академічних праць з методології психології немає (за винятком монографій О. Ткаченка, які вийшли ще в 70-х роках минулого століття, та сучасних робіт В. Рибалки).

Мені доводилося читати курс “Філософські проблеми психології” магістрантам психологічного факультету НАВС і я бачив, який інформаційний “голод” відчували слухачі. Деякої компенсації досягнуто завдяки навчальним посібникам російських авторів (Л. Я. Дорфмана, В. Ф. Дружинина, В. В. Никанурова, А. В. Юрєвича). Але цього було недостатньо, хоч українська психологія впродовж 70 років розвивалася, в основному, у межах радянської психології, нині повертаємось до психологічної спадщини XIX ст. і спадщини української діаспори. І тому в методологічному сенсі відбувається серйозна корекція питань теорії і методології української психологічної науки. Викристалізовується і розвивається теорія вчинкової психології, започаткована О. Киричуком, В. Роменцем, В. Татенко, Т. Титаренко та ін. Тобто українська психологічна наука перебуває в “бродінні” та пошуку теоретико-методологічної парадигми.

Для того щоб забезпечити поступ методології української психологічної науки, важливо розібратися з питаннями методології, яку досліджували, зокрема, у радянській Україні.

Я вже виступав із статтею, присвяченою діалектиці як методології пізнання у психології, у якій спробував критично проаналізувати марксистсько-ленінську методологію матеріалістичної діалектики [3].

Упродовж 70 років методологією психології проголошувалася марксистсько-ленінська філософія, писалося про діалектико-матеріалістичне розуміння психіки, принципи цієї діалектики, застосовувані у психології, але про саму діалектику замовчувалося,

методологічні моменти ігнорувалися, а описувалися конкретні методи пізнання у психології.

На психологів ще значний вплив справив учинений 1934 р. погром психологічної науки, фактично забороненої сумнозвісною постановою ЦК ВКП(б) “О педологических извращениях в системе Наркомпроса”. Навіть після відродження в СРСР психологічної науки в 50–60-х рр. XX ст., такі видатні психологи, як П. Запорожець, Г. Костюк, О. Леонтьєв, О. Лурія, серйозного аналізу питань методології унікали. Крім того, на психологію впродовж десятиліть тиснула фізіологічна теорія І. Павлова, у зв’язку з чим психічні процеси трактувалися як фізіологічні. Навіть відомий філософ і психолог С. Рубінштейн у питаннях методології намагався не виходити за межі критики буржуазних психологів.

Цілком у дусі часу написана базова монографія О. Буділової “Философские проблемы в советской психологии” (1972 р.). У ній автор критикує механіцистів, позитивістів, психотехніків, педологів та інших “некритичних запозичувачів” буржуазної методології. Розроблення та впровадження методології психологічної науки (зрозуміло, марксистсько-ленінської) постає, на думку О. Буділової, з усією гостротою. “Питання методології стають актуальними як для конкретних наук, так і для радянської філософії, спрямованої ленінським заповітом союзу з природознавством. Для успішного застосування діалектичного матеріалізму до конкретних наук мало було загальних формул. Кожний з цих наук належало пройти свій шлях утілення діалектичного методу”. Дісталось від автора і так звані “діалектикам” (А. Деборіна, І. Луппола, М. Карєва), які прагнули далі розвивати і вводити в марксизм категорії гегелівської діалектики. При цьому, на думку О. Буділової, вони затушовували принципову відмінність марксизму від попередніх філософських теорій [4, с. 23–25].

1984 року опубліковано монографію директора Інституту психології АН СРСР і Президента Товариства психологів СРСР Б. Ломова “Методологические и теоретические проблемы психологии”, у якій автор розглядає питання стану психологічної науки, розвиток її загальної теорії, системного підходу, категорії відображення, проблему діяльності, особистості, співвідношення

біологічного і соціального в детермінації психіки людини. Як видно з цього переліку та зі змісту праці, автор проаналізував важливі теоретичні проблеми, окремі фрагменти методології, а самої методології немає. Хіба що у вступі обсягом сім сторінок, у якому крім іншого є твердження про те, що марксизм уперше в історії наукової думки дав послідовно матеріалістичне пояснення суспільних явищ, розкрив закони розвитку суспільства. Тим самим нібито була створена реальна основа строгого наукового вивчення специфічно людських властивостей психіки, походження і розвитку свідомості, детермінант психічного розвитку людини, психічного складу особистості. Психологія, що спиралась у своєму розвитку лише на природознавство, стверджує Б. Ломов, не знала шляхів і методів дослідження законів суспільно-історичного розвитку психіки людини. І лише оволодівши історичним матеріалізмом, вона набула можливості строго визначити наукові методи дослідження психічних явищ, що властиві людині.

Б. Ломов стверджує, що теоретичне дослідження опирається на “нечітку”, методологічну (філософську) позицію, при цьому виникає небезпека підміни теоретичного знання емпіричним.

Водночас у проаналізованій праці прослідковується філософський рівень як методології психології системного підходу. І хоч автор торкається категорії відображення, проблеми діяльності, спілкування, особистості, зв'язок соціального і біологічного, якщо враховувати й інші праці Б. Ф. Ломова, то видно, що він відстоює системну методологію як дійсну реальну методологію психології. Згадка про матеріалістичну діалектику – це дань ідеологічним вимогам і цензурі. Подібне можемо знайти у працях Б. Ананьєва, О. Леонтьєва, А. Петровського, С. Рубінштейна, М. Ярошевського та ін., коли формально ці вчені віддавали перевагу методології матеріалістичної діалектики, а фактично виступали її ревізіоністами, пропонуючи поряд з нею (матеріалістичною діалектикою) або під час її розвитку інші методології: діяльнісну, особистісну, комунікаційну, установки та ін.

Отже, монометодологічний підхід, а саме підхід до пізнання у психології винятково з позицій матеріалістичної діалектики, є тупиковий. Тупиковий тому, що немає ні матеріалістичної, ні

ідеалістичної діалектики, а є діалектика як філософська концептуалізація розвитку усвідомленого в онтологічному (буттєвому) і в логіко-поняттєвому сенсі, яка є вченням, теорією, методологією, методом. Основи діалектики заклали давньогрецький філософ Геракліт (540–480 рр. до н. е.), який проходив багаторічне навчання чи стажування у вавилонських жреців. Там і опанував діалектику. Свій вклад у розвиток діалектики зробив Сократ, а пізніше і його учень Платон. Свою частку в розвиток діалектики зробили Рене де Карт, Барух Спіноза, Готфрід Вільгельм Лейбніц. Однак найбільший розвиток діалектика отримала в філософській системі Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. За Г. Гегелем, діалектика розуміється як метод віднайдення та вирішення суперечностей, які містяться в поняттях. Гегель уточнив закони і категорії діалектики. Цим його творчим доробком користуємося і понині.

Матеріалістична діалектика є філософією об'єктивістського типу, сформульованою у працях Ф. Енгельса “Анти-Дюрінг” і “Діалектика природи”, В. Леніна “Матеріалізм і емпіріокритицизм” та “Філософські зошити”, Й. Сталіна “Про діалектичний і історичний матеріалізм”. Філософія фундаторів марксизму-ленінізму є спекулятивно проінтерпретованою діалектикою Гегеля та ще й поставлена на службу ідеології. Як показує досвід Середньовіччя і “залізного віку” – XIX ст., філософія не може бути прислужницею ні теології, ні науки, ні ідеології. Хоча, якщо згадувати XX ст., то так звана “матеріалістична діалектика” набула у країнах “соціалістичного табору” статусу символу віри, який мусив прийматися без критики і застережень як єдино правильний.

Для того щоб продовжувати виклад матеріалу та стимулювати дискусію, треба домовитися про поняття “метод”, “методика”, “методологія”. Уважаю, що метод слід розуміти (грец. μέθοδος – шлях до чогось, прослідковування, дослідження) як засіб, сукупність прийомів і операцій, за допомогою яких здійснюється пізнання. Метод – це інструмент.

Методика – це вчення про сукупність прийомів, способів і організацію застосування методів наукового пізнання. Інакше кажучи, методика є технологія наукового пізнання, яке здійснюється за допомогою певних методів.

Отже, є метод, методика і методологія. Вони, з одного боку, перебувають в ієрархічному зв'язку, з другого – можуть виявлятися доволі автономно. Так, наприклад, метод спостереження може застосовуватись в більшості наук, у тому числі й у психології, без огляду на те, що він (авт. – *М. К.*), найбільше пов'язаний з позитивістською методологією, емпіризмом. Отже, щоб спостерігати за природою, соціумом, психічними процесами і явищами не обов'язково себе позиціонувати як позитивіста чи емпіриста.

Донині філософи і теоретики методології плутаються серед понять “метод”, “методика” і “методологія”. Так, Є. Ушаков у підручнику “Вступ до філософії і методології науки” пише про “методологічні установки”, “приписи філософського характеру”, “норми філософського характеру” і т. п. [5, с. 96]. У колективному навчальному посібнику “Філософія і методологія науки”, за редакцією В. І. Купцова [6], йдеться про будь-що: про образ науки, її виникнення, НТП, зв'язок науки і філософії, історію науки та ін. Лише власне про методологію немає нічого. Таку саму “скромність” виявляють і автори навчального посібника “Філософія науки”, за редакцією С. А. Лебедева [7], де співавторами є такі відомі вчені, як В. В. Ільїн, Ф. В. Лазарєв, Б. Г. Юдін. У фундаментальному виданні на 730 сторінках пишеться про “філософський метод” науки, але нічого немає про методологію. І це при тому, що один з авторів, Б. Г. Юдін, є співавтором чотиритомної Нової філософської енциклопедії та багато писав про методологію. Виникає запитання. Що філософи такого рангу не розуміють, що філософії як науки без методології не існує? Думаю, що це не так. Напевно, будучи інтерпретаторами і коментаторами матеріалістичної діалектики як методології в минулому, нині “дмухають на холодне” – уникають згадувати про будь-яку методологію.

Уже зазначалося, що в радянський період уся марксистсько-ленінська філософія трактувалася як методологія.

На сьогодні філософія (яка? – *М. К.*) деякими вченими теж трактується як методологія психології.

Має місце і зворотний підхід, коли філософію прагнули замінити методологією. Цей підхід пов'язано з діяльністю

видатного філософа, психолога і панметодолога Георгія Щедровицького, який з 50-х років минулого століття запроваджував “системно-мислєдїяльнїсну методологїю”, на основї якої вїн і його послїдовники вибудовували теорїю наукового пїзнання, логїку і теорїю мислення, системно-дїяльнїсну теорїю. Прикладний характер здобутки школи Г. Щедровицького знаходили в “органїзацїйно-дїяльнїсних гїрах”.

Методологїя, на думку Г. Щедровицького, виступає рамкою всїєї мислєдїяльностї. Вїн теж повторює нїбито проголошену Гегелем, Марксом і Ленїним тезу, що не потрїбно трьох слїв, бо онтологїя, логїка і теорїя пїзнання суть єдине, тобто це – одна Логїка. Інакше кажучи, вїн рїзко виступав проти заміни філософїї і методологїї теорїєю інформатики, інформатикою, трактування філософїї і методологїї як рїзних видїв інформацїйного поля [8, с. 221, 519].

Є ще й інший пїдхїд – вїдмова вїд будь-якої методологїї. Так, знаменитий мислитель ХХ ст. Бертран Рассел у працї “Релїгїя і наука” заперечує пїдхїд до наукових дослїджень, який ґрунтується на дедукцїї (тобто на логїцї), застосуваннї загальних положень і принципїв і до конкретних дослїдницьких проблем. Вїн проводить паралель мїж методологїєю та середньовїчною теологїєю, яка була загальною свїтоглядною теорїєю і установкою для наукових дослїджень, у тому числї й філософських [9, с. 132–135]. Загальнотеоретичнї (і методологїчнї. – М. К.) установки виступають тими самими “теологїчними” обмеженнями для наукового пїзнання як теологїя в середнї вїкї для науки (зрештою, “матерїалїстична” дїалектика протягом 70 рокїв виконувала таку саму роль). Тому, за Б. Расселом, нїякої методологїї не потрїбно.

Пїдтвердження ідей Б. Рассела можна знайти у статтї Льва Мельникова “Наука чи технологїя”, який указує, що не лише без будь-якої методологїї, а й без теорїї (науки) здїйснено найграндїознїші проекти в історїї людства. Яка теорїя і методологїя лежала в основї будївництва Вавилонської вежї, пїрамїд, Великого китайського муру, римських бань і акведукїв, храмїв Карнака, вироблення ракет, забезпечення польотїв у Космос? [10]. Це робили дилетанти, інженери, технологи, винахїдники, самоучки. Нїхто з них ученими не був і такими себе не вважали, вони були конструкторами і технологами.

Виникає запитання: то чи потрібна методологія у психологічному та будь-якому іншому науковому пізнанні? Відповідь діалектична: 1) “так”; 2) “ні”; 3) “так – ні” одночасно.

А в заперечення тез Б. Рассела, Л. Мельникова свідчить розвиток теоретичної фізики як бази нанотехнологій і синергетики як методологічної основи новітнього синтезу наук, відбудування постнеокласичної картини світу.

Кілька слів про синергетику.

Синергетика – це міждисциплінарний напрям, який виник у 70-ті роки ХХ ст., та мав на меті пізнання загальних законів і принципів, що лежать в основі самоорганізації у природі, різних її складових: у фізиці, хімії, біології, техніці й соціумі.

Самоорганізацію розуміють як виникнення просторово-часових структур макросвіту у складних нелінійних системах, які перебувають у далеких від рівноваги станах, близьких до критичних точок (біфуркації), коли стан системи стає несталим. При цьому навіть під час незначного впливу (флуктуації) система може різко змінювати свій стан. Цей період характеризують як виникнення порядку з хаосу. У синергетиці є поширена трактовка нелінійного розвитку, критика жорсткого детермінізму.

Синергетика пропонує якісно іншу картину світу, ніж та, яка міститься в основі класичної науки та пов'язана з іменами Ньютона та Ейнштейна, тобто науки, ґрунтованої не лише на класичній теорії механіки Ньютона і квантово-релятивістській концепції Бора – Ейнштейна, яку ще признано називати неокласичною. Настає відмова від образу світу, ґрунтованого на елементарних частинках – цеглинках матерії на користь картини світу як сукупності нелінійних процесів.

Синергетика пов'язана з іменами В. Аршинова, І. Пригожина, І. Стенгерса, Г. Хакена.

Для синергетики притаманні фундаментальні принципи:

А. Два структурні принципи буття:

1) гомеостатичність;

2) ієрархічність.

Б. П'ять принципів становлення:

1) нелінійність;

2) нестійкість;

- 3) незамкнутість;
- 4) динамічна ієрархічність;
- 5) спостереження.

Як може бути застосована синергетика як методологія в гуманітарних науках, і, зокрема, у психології?

Метафорично можна говорити про дві самоорганізовані лабораторії: “лабораторію природи” і “лабораторію культури” [11, с. 74–76].

У першій твориться і змінюється світ, а наука розшифровує закони природи. У другій, поряд з природою (умовно-живою і неживою), людина творить антропосферу. Творить її самореферентно, самокреативно, у режимі комунікації і самоорганізації. Людина (свідомо чи несвідомо) виступає тут творцем, засобом і об’єктом діяльності. Міняється стратегія отримання емпіричного знання – не треба, а іноді заборонено ставити активні соціальні і психологічні експерименти. Досить створити інформаційні бази даних антропої сфери (а крива вивезе?). Тобто перебіг розвитку соціуму (та й психіки в онтогенезі), який забезпечується внутрішніми вибухами, флуктуаціями через самоорганізацію буде прогресувати. Постає запитання: чи може синергетика як теорія, яка “працює” і в Космосі, і в мікросвіті, бути застосована у психології? Чи не буде це чергова спроба застосувати до психіки чергову теорію, розроблену в надрах фізики чи математики? Адже пройдено етапи механіцизму, фізикалізму, намагання “побачити” психіку через призму фізіології, кібернетики, інформатики, теорії систем. Чи не є сучасне захоплення синергетикою, провадженням того, що вже мало місце? Значна частина гуманітаріїв, у тому числі психологів, на дух не переносять застосування в гуманітарному пізнанні теорій і вчень, запозичених із природничої сфери.

Уважаю, що так званий відрив “живої” і “мертвої” природи, Матерії і Духу, Буття і Свідомості, соціуму і природи, безпідставні. Згадуючи четвертий закон Коммонера, згідно з яким “все пов’язано зі всім”, можна стверджувати, що вказаний вище розрив безпідставний. Узяти хоча б здобутки етології і зоопсихології – багато з того, що вважається виключно особливостями людської поведінки, у

тому числі в соціумі, чи наявність певних правил, які її регулюють, знаходимо у “братів наших менших” – у тваринному світі. Та й усезагальний другий принцип (закон) термодинаміки прослідковуємо і в соціумі – створена система, суспільна організація, з рештою індивідуальна і групова психіка має час зародження, апогею і занепаду.

Тому застосування синергетики як методології у психологічній науці є правомірним. Хіба не є напівдикість, неорганізованість древніх людей синергетичним хаосом? Хіба на певному часовому відтинку не доходять люди точки біфуркації, за якою настає прогресуючий розвиток психіки і соціальних організацій, творення суспільних інституцій? Очевидно, що головним інструментом творення порядку з хаосу, психіки в онто- і філогенезі є самоорганізація людей.

Приведена контурна характеристика теорії синергетики свідчить, що вона може бути методологією і у психології. І може успішно конкурувати з діалектичною (у гегелівському розумінні) методологією.

Сказане вище про спроби ще за радянських часів підняти методологію діяльнісну, особистісну, комунікаційну, установки, змістовно-генетичну на рівень філософії і навіть протиставити її матеріалістичній діалектиці свідчить про дисидентство у психологічній науці, мовчазний (а часом, і не мовчазний) протест проти ідеологічної зашореності монометодологічного підходу в психології. Сказане про синергетику свідчить про подальший методологічний пошук у психологічному пізнанні. Тому передумовою подальшого розвитку методологічних досліджень у психології має стати:

1) відмова від ієрархії методології, що визначається як: філософська; загальнонаукова; конкретно-наукова;

2) методологію слід “розміщувати” по горизонталі й використовувати вчений може її за власним вибором. Це може бути позитивістська, діалектична, діяльнісна, психоаналітична, гуманістично-синергетична чи інша методологія;

3) не обов’язково зашорювати себе однією методологією, можна використовувати методи з різних методологій (у певних, звичайно, рамках), тобто методика конкретного наукового дослідження може виглядати як мозаїка методів;

4) методологія як учення необхідне вченому для розвитку наукового світогляду, він не обов'язково має бути “правовірним” діалектиком, позитивістом, психоаналітиком, синергетиком, прихильником діяльнісної чи гуманістичної психології.

Список використаних джерел

1. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-порівняльного апарату): навч.-метод. посіб. / Рибалка В. В. – К. : Ніка-Центр, 2003.
2. Методологічні та теоретичні проблеми психології: навч. посіб. / Корольчук М. С., Трофімов Ю. Л. та ін. – К. : Ніка-Центр, 2008.
3. Костицький М. В. Про діалектику як методологію пізнання в психології / М. В. Костицький // Юридична психологія і педагогіка. – К. : НАВС, 2012. – № 2.
4. Будилова Е. А. Философские проблемы в советской психологии / Будилова Е. А. – М. : Наука, 1972.
5. Ушакова Е. В. Введение в философию и методологию науки : учебник / Ушаков Е. В. – М. : Изд. “Экзамен”, 2005.
6. Философия и методология науки : учеб. пособие / под ред. В. И. Купцова. – М. : Аспект Пресс, 1996.
7. Философия науки : учеб. пособие / под. ред. С. А. Лебедева. – [5-е пераб. и допол.]. – М. : Академ. Проспект ; Альма Мастер, 2007.
8. Шедровицкий Г. П. Философия. Наука. Методология / ред.-сост. А. А. Пископпель и др. – М. : Шк. культ. политики, 1997.
9. Бертран Рассел. Почему я не христианин / Бертран Рассел. – М. : Политиздат, 1987.
10. Мельников Лев. Наука и технология / Лев Мельников // Наука и религия, 2010. – № 6.
11. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеоклассической науке и образовании / Буданов В. Г. – [3-е допол.]. – М. : Книжн. дом “Либроком”, 2009.